

De muzikale omgang met de dood: een kort historisch overzicht

Douglas Davies, een van de meest bekende thanatologen van dit moment, koppelt in zijn onderzoek lifestyle en wat hij noemt death-style aan elkaar.¹ De waarden, ideeën en ideologieën die we in het leven belangrijk vinden, hebben invloed op de manier waarop we afscheid nemen van onze doden en op de beelden die we hebben van dood en eventueel leven na de dood. Een van de manieren in de westerse cultuur om waarden, ideeën en ideologieën uit te drukken en te vormen is door middel van muziek. In muziek drukken we niet alleen het leven uit (identiteit, liefde enz.), maar ook de manier waarop we in onze cultuur met de dood omgaan.²

De culturele omgang met de dood, ook wel aangeduid als ‘death mentalities’ of houdingen ten opzichte van de dood, zijn onderzocht door onder meer de Franse historicus Philippe Ariès (1914-1984). In twee veel geciteerde boeken (gepubliceerd in de jaren ’70) laat hij zien hoe deze houdingen ten opzichte van de dood zich ontwikkeld hebben vanaf de middeleeuwen tot in de jaren zeventig van de twintigste eeuw. Ariès beschrijft op basis van de bestudering van afbeeldingen, rituelen, boeken en gedichten vier houdingen ten opzichte van de dood. Ik geef deze houdingen hieronder kort weer met enkele trefwoorden en bijpassende

muziek. Ariès koppelt deze houdingen weliswaar aan bepaalde historische perioden, maar ik zet zijn inzichten graag breder in. De houdingen ten opzichte van de dood die Ariès op het spoor is gekomen, blijven doorheen de geschiedenis aanwezig, ook nu nog. Het historisch onderzoek van Ariès kan ons helpen bij het begrijpen hoe mensen in de cultuur van de 21e eeuw omgaan met de dood. Met andere woorden: de door Ariès beschreven houdingen ten opzichte van de dood (‘death mentalities’) zijn hoogst actueel.

Houdingen ten opzichte van de dood

Zoals gezegd, Ariès publiceerde twee boeken. Het eerste boek, *Western Attitudes toward death from the middle ages to the present*, bevat een reeks lezingen die Ariès in april 1973 uitsprak aan de John Hopkins University (USA, Baltimore). In dit boekje, gepubliceerd in 1974, presenteert Ariès vier houdingen ten opzichte van de dood, waarbij hij zich nadrukkelijk beperkt tot de westerse cultuur die zowel ‘het continent’ (met name Frankrijk) als de Verenigde Staten van Amerika omvat. Een tweede boek verschijnt enkele jaren later, in

1977, onder de titel: *L’Homme devant la mort*. In 1981 werd dit boek uitgegeven in een Engelse editie: *The hour of our death*, in 1987 in het Nederlands: *Het uur van onze dood. Duizend jaar sterven, begraven, rouwen en gedenken*. Dit laatste boek is aanzienlijk uitgebreider dan het eerste en Ariès voegt daarin een vijfde houding ten opzichte van de dood toe. Ik beperk mij tot de vier houdingen die hij in zijn boek uit 1974 beschrijft.

In het nu volgende geef ik een korte typering van de vier houdingen ten opzichte van de dood zoals beschreven door Ariès. Vervolgens zoek ik

er een muziekstuk bij waarin de door Ariès beschreven kenmerken van de betreffende houding of 'death mentality' herkenbaar zijn.

(1) De getemde dood

De omgang met de dood in de middeleeuwen duidt Ariès aan als 'de getemde dood'. De dood in deze periode is vertrouwd, men herkent de voortekenen en men bereidt zich voor op de dood. Daardoor is de dood niet angstaanjagend en gecompliceerd. De dood wordt als het ware getemd door vaststaande rituelen: men weet hoe te handelen in de situatie van sterven. Het ritueel bestaat uit het gaan liggen op bed, met het gezicht naar de hemel, de handen gevouwen, de voeten naar het oosten. De stervende sprak een schuldbelijdenis uit en een 'commendatio animae', een gebed met als kern: 'Red mijn ziel'.³

Naast deze ongecompliceerde, rituele omgang met de dood is er een tweede kenmerk: de dood is publiek. De slaapkamer waar de stervende ligt, is publieke ruimte; de stervende wordt omringd door familie (waaronder ook kinderen) en bekenden.

De muziek die past bij de deze houding ten opzichte van de dood is het *Requiem*, van oorsprong een gregoriaanse melodie, enkelstemmig gezongen. De dood wordt hierin bezongen als 'Requiem aeternam', eeuwige rust. De dood werd niet gezien als radicale breuk, men meende dat de gestorvenen in slaap waren. Nog steeds is deze muziek onderdeel van veel uitvaarten vanuit de rooms-katholieke kerk.

(2) Mijn dood

In de loop van de lange middeleeuwen groeide het zelfbewustzijn van de individuele mens. Lag voorheen het accent op de dood als zodanig, vanaf de 13^e/14^e eeuw gaat de individuele mens zich afvragen hoe de balans van zijn leven uitvalt en wat de uitkomst van de opgemaakte rekening betekent voor het leven na de dood. De iconografische voorstelling die hierbij hoort, is die van het Laatste Oordeel, waarbij de individuele zielen gewogen worden en afhankelijk van de balans wordt bepaald of de gestorvene ter rechterzijde of ter linkerzijde van Christus geplaatst wordt. Om de zelfreflectie op het eigen leven te bevorderen verschijnen er zogenoemde *ars moriendi* boeken (*ars moriendi* = de kunst van het sterven). De zieke, stervende mens las deze boeken in de laatste levensfase, als bemoediging om standvastig te blijven in het vertrouwen op God.

Zoals gezegd, de 'death mentalities' die Ariès beschrijft, zijn ook in onze tijd nog herkenbaar. Ik zie dan ook veel rituele praktijken en muziek

die passen bij de houding van 'mijn dood'. Muziek die past bij deze houding ten opzichte van de dood is onder meer de *Ballade van de dood* (1985) van het Klein Orkest en *Waarheen, waarvoor* (1971) gezongen door Mieke Telkamp. Maar ook de populaire song *The Rose* (1979) van Bette Midler past hierbij. In deze song gaat het over de angst om te sterven, om het verdwijnen van de liefde, en dan de bemoedigende boodschap in de laatste strofe, als een moderne variant op de *ars moriendi*:

*Als de nacht te eenzaam is geweest
en de weg te lang
en je denkt dat liefde alleen
voor de gelukkige en de sterke is
Onthoud gewoon dat in de winter diep onder de sneeuw
het zaad ligt
dat met de liefde van de zon
in de lente
een roos wordt*

(3) Jouw dood

In de negentiende eeuw – met het ontstaan van het moderne kerngezin – worden de familiebanden steeds belangrijker. De obsessie met de ‘eigen’ dood verschuift naar die van de dood ‘van de ander’. De dood wordt nu gedefinieerd als een bijna ondraaglijk afscheid van een geliefde, de dood wordt ervaren als een radicale breuk. Tegelijkertijd leeft de hoop op een weerzien voorbij de grenzen van de dood. Sterven betekent dan ook een hereniging met een verloren geliefde. Om de radicale breuk te verzachten ontstaat er in de negentiende eeuw een ware begraafplaatscultus: begraafplaatsen worden parken waar de levenden de doden kunnen bezoeken en zo de band kunnen onderhouden. In deze periode zien we ook de opkomst van rouw-

sieraden en haarmonumenten als middelen om iets van de overledene te bewaren.

De muziek die past bij deze houding ten opzichte van de dood is de ontroerende song *Dat ik je mis* (2015) van singer-songwriter Maaïke Ouboter. Hierin klinkt de ondraaglijkheid van het loslaten door.

*Ik moet nu alleen
En houd me vast als het nodig is
In gedachten en ik zoek je
in alles om me heen
maar al denk ik soms
dat het zo beter is
Kan ik het niet helpen
Dat ik je soms mis*

(4) De verboden dood

In de twintigste eeuw doet zich een volgende, radicale breuk voor. De dood wordt steeds meer uit de samenleving verdrongen. Sterven is niet langer onderdeel van het leven, maar een falen van de medische wetenschap. Sterven is een gezondheidsprobleem. Als iemand sterft roepen we niet de priester erbij, maar de dokter. Lag voorheen het accent op het zielenheil van de stervende en de overledene, nu gaat de aandacht uit naar het lichaam: dat moet genezen worden, tenzij de ‘ziekte’ een onomkeerbaar proces is.⁴ Tegelijkertijd vindt er een proces van secularisering en ontttraditionalisering plaats. Rituelen rond de dood zijn niet vanzelfsprekend meer en de grote verhalen die de dood enigszins in een

zinnol kader plaatsten, hebben aan kracht ingeboet. We weten ons geen raad meer met de dood en verdringen haar uit ons leven. Het crematorium uit de jaren zeventig is hiervan een typerende expressie: het is een nutsgebouw waarin we het liefst zo kort mogelijk vertoeven, een gebouw waarvan de functie aan de buitenkant niet af te lezen is.

Welke muziek past bij de verboden dood, de dood als taboe? *Treur niet* (2016) van Diggy Dex, *Imagine there's no heaven* (1971) van John Lennon? Of *De Vier Jaargetijden* (1723) van Antonio Vivaldi, zorgeloze muziek die de emotie van het moment lijkt te neutraliseren.

Omgang met de dood in de 21e eeuw

Arès publiceerde zijn boeken in de jaren zeventig van de 20e eeuw. Inmiddels zijn we ruim veertig jaar verder. Sinds eind jaren negentig zien we een kentering in de rituele omgang met de dood: de zakelijk aanpak van het dodenritueel heeft plaats gemaakt voor de persoonlijke uitvaart, de uitvaart mag ook weer tijd kosten, het aantal muziekstukken is uitgebreid van de standaard drie naar acht, negen of meer. Hoe kunnen we de omgang met de dood in de 21^e eeuw typeren?

Sommigen zeggen dat we weer terug zijn bij de getemde dood van de middeleeuwen: de dood wordt weer beheersbaar gemaakt door nieuwe, vrije rituelen, mede dankzij de opkomst van het beroep van ritueelbegeleider.⁵ Ik betwijfel of deze analyse correct is, ik zie vooral de verschillen met de periode van de middeleeuwen. Zo zijn de rituelen in de 21^e eeuw veelal niet geënt op de christelijke traditie en zijn het stervensproces en de dood doorgaans niet publiek.

Tony Walter betoogt dat op sociaal vlak het taboe op de dood inderdaad doorbroken is, maar op individueel vlak niet.⁶ Dit wordt bevestigd door de *Death Awareness Movement*⁷ en het promoten van een levenstestament door Yarden, tekenen die erop wijzen dat het gesprek over *mijn* dood nog niet vanzelfsprekend is. Michael Jacobsen spreekt van een nieuwe, vijfde fase die hij aanduidt als de ‘spectaculaire dood’.⁸ De dood wordt een spektakel, of een event zoals mijn collega Paul Post stelde op het DELA congres in september 2017:⁹ we worden, onder

meer door de dodenrituelen die we in de media te zien krijgen en door toenemende commercialisering, ertoe aangezet groots uit te pakken: dodenrituelen mogen op bijzondere locaties plaatsvinden, met live muziek, toespraken, champagne en luxe hapjes bij de receptie.

Ik weet niet wie er gelijk heeft, maar één ding is zeker: muziek speelt een belangrijke, zo niet dominante rol bij de dodenrituelen in de 21e eeuw.

Noten

¹ Douglas J. Davies and Hannah Rumble, *Natural Burial. Traditional-Secular Spiritualities and Funeral Innovation* (London: Continuum, 2012), 13-14.

² Robert Hertz, *Death and the Right Hand* (London: Cohen & West, 1960).

³ Philippe Ariès, *The Hour of Our Death*, trans. Helen Weaver (New York: Knopf, 1981), 5-19.

⁴ Wim Weren, *Dood, en dan? Stemmen uit de Bijbel, echo's in onze cultuur* (Zoetermeer; Kapellen: Meinema; Pelckmans, 2010), 19-20.

⁵ Mirjam de Baar, zie http://www.rug.nl/news-and-events/people-perspectives/opinie/2010/opinie36_2010.

⁶ Tony Walter, ‘Modern Death: Taboo or Not Taboo?’, *Sociology* 25, no. 2 (1991).

⁷ *Handbook of Death and Dying*, chapter 6. Zie <http://sk.sagepub.com/reference/death/n6.xml>. Geraadpleegd op 12 juni 2018.

⁸ Michael Jacobsen, ‘“Spectacular Death” — Proposing a New Fifth Phase to Philippe Ariès’s Admirable History of Death,’ *Humanities* 5, no. 2 (2016).

⁹ Funeraire Academie Teksten I: Paul Post, ‘Goede wijn behoeft een glas! Over actuele rituele competentie.’ Zie: https://www.totzover.nl/media/filer_public/42/e8/42e88656-4bc2-4dbb-94b8-cb03c574643b/funeraire_academie_tekst_1_paul_post_2018.pdf. Geraadpleegd op 12 juni 2018.

Over de auteur

Martin J.M. Hoondert (1967) is universitair hoofddocent ‘Muziek, Religie & Ritueel’ aan de Universiteit van Tilburg. In zijn onderzoek houdt hij zich bezig met muziek en de dood: het moderne Requiem als verklanking van visies op de dood, Requiemconcerten, muzikale repertoires bij uitvaartrituelen, muziek en rouw, muziek en troost. Daarnaast richt zijn onderzoek zich op rituelen en (muzikale) monumenten in de context van herdenkingen, met name herdenkingen van oorlogen en genocide.
e-mail: m.j.m.hoondert@tilburguniversity.edu